

DEMOGRAFi:

Nüfus meselelerine sosyolojik bir bakış

Ders 12 : Şehirleşme

Doç. Dr. Didem Danış
Galatasaray Üniversitesi
Sosyoloji Bölümü
ddanis@gsu.edu.tr

Ders 12: Şehirleşme

Bu derste ele alınacak konular

- Şehirleşme
- Şehir / Kent
- Kıtalarla göre şehirleşme oranı
- Kentlerde nüfusun hızlı ve yoğun artışına bağlı sorunlar
- Metropoller / Mega-kentler
- Küresel kentler
- Köyden kente göç
- Türkiye’de kentleşme
- İstanbul’da nüfus
- Türkiye’de kentleşme tartışmaları

ŞEHİRLEŞME

Şehirleşme: nüfusun kentlerde yaşayan bölümünün artması demektir.

1950’de dünya nüfusunun %30’u kentlerde yaşarken, 2010’da bu oran %50’yi aştı (3,3 milyar insan).

2030’da kentsel nüfusun %60, 2050’de ise %70’ye varacağı tahmin ediliyor. Böylece 2030’da dünyada 5 milyardan fazla kişi kentlerde yaşayacak.

Önümüzdeki on yılda kentleşme trendi özellikle Çin ve Hindistan gibi gelişmekte olan ülkelerin büyük kentlerini etkileyecek.

Yukarıda, Hindistan’da bir tren istasyonu. Kentler ulaşım gibi temel altyapı hizmetlerinin de yoğunlaştığı yerler. «Yoğunluk» kent nüfusunu tanımlayan en temel özelliklerden biri. (L. Wirth, 1938)

Şehir / Kent

- * Şehirleşmeyi tanımlarken önce **şehir** tanımını net olarak yapmak gerekir.
- * Latin kökenli dillerde *urbs / urbis*'e karşılık olarak Türkçede hem kent hem de şehir ifadesi kullanılır. Ancak bu iki kelime de Türkçe kökenli değildir. **Şehir**, Farsçada «şah» kelimesine bağlı olarak, şahın yaşadığı yer, büyük yerleşim, krallık, kent anlamlarına sahiptir. **Kent** ise Soğdagca da kale ve şehir anlamına gelse de, gene Farsçada köy demektir. Nişanyan gibi bazı etimologlar, kentin esasen «İrani kökenli bir sözcük» olduğunun ve Türkiye Türkçesinde 20. yy'a dek 'köy, kırsal yerleşim' anlamında kullanıldığının altını çiziyorlar. «Dil Devrimi esnasında yanlışlıkla Öztürkçe sanılarak canlandırıldığı ve 'şehir' anlamı yüklendiği» söyleniyor.
- * Orta Asya Türk boyları arasında bugünkü anlamda kenti tanımlamak için kullanılan kelime «**balık**» idi. Etimologlar bunun balçıklama, yani imar ve iskan faaliyetleriyle ilintili bir ifade olduğunu söylüyorlar. Eski Türk boylarının çoğunlukla göçebe olduğu düşünülürse, bu oldukça makul bir iddia.
- * Biz bu derste, şehir ve kent ayrımının taşıdığı sembolik farkları şimdilik göz ardı ederek ikisini değişimli olarak kullanacağız. (Bu konuda oldukça tartışmalı ama zihin açıcı bir deneme için bkz. Mehmet Ali Kılıçbay, Şehirler ve Kentler, İmge Kitabevi Yay. 2000)

Şehir / Kent

Bir kenti tanımlarken **3 temel kriter**den söz edebiliriz:

1. **İdari veya sayısal kriterler:** İdari merkez konumundaki veya belli bir nüfusun üstündeki yerler. Mesela TÜİK araştırmalarında kent, nüfusu 20.000'in üzerindeki yerleşim yerlerini tanımlamak için kullanılır.
2. **Morfolojik veya yoğunlukla ilgili kriterler:** Yapılaşma veya nüfus yoğunluğunu dikkate alan tanımlar. Mesela Fransa'da kenti tanımlarken, birbirine en fazla 200m. mesafede bulunan binaların devamlılığı kriteri esas alınır.
3. **İşlevsel kriterler:** Ekonomik faaliyet alanları veya ulaşım ile ilgili olanlar.

Sonuç olarak kenti, nüfusu belli bir büyüklükte, nüfus yoğunluğu yüksek, köye kıyasla geniş bir alana yayılmış, ticaret, sanayi ve hizmet sektörü faaliyetlerinin başat olduğu kalıcı yerleşim yeri olarak tanımlayabiliriz.

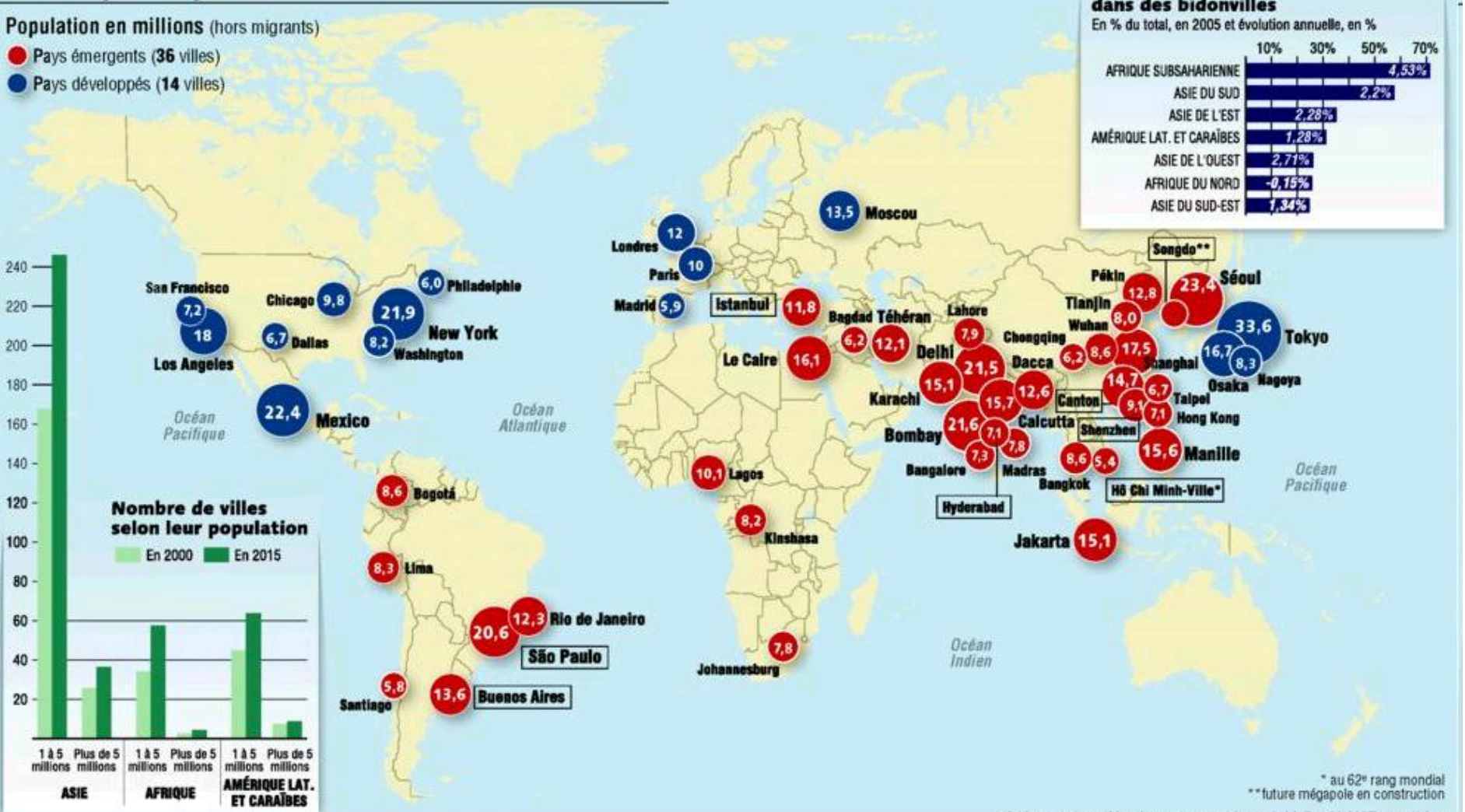
Ancak unutmamak gerekir ki kentin resmi tanımı ülkeden ülkeye değişmekte, bu da istatistiki karşılaştırmaların güvenilirliği konusunda soru işareti yaratmaktadır.

BM 2007 verilerine göre hazırlanmış bu grafikte, dünyadaki en kalabalık kentler görülüyor. Gelişmekte olan ülkelerde yer alan 36 kent kırmızı daire içinde, gelişmiş ülkelerdeki 14 kent ise mavi daire ile gösterilmiş. Sağdaki kutuda ise kentli nüfus içinde gecekonduda yaşayanların oranı verilmekte. Buna göre, Sahraaltı Afrika’da kentsel nüfusun %70’den fazlası, Asya’nın güneyinde ise % 60’a yakını gecekondularda yaşıyor. Gecekondu nüfusu, gelişmekte olan dünyada hemen hemen her yerde artışta: 2005’ten 2007’ye kadar Sahraaltı Afrika’da gecekondu nüfusu %4,53, güney Asya’da %2,2, doğu Asya’da %2,28, batı Asya’da ise %2,71 çoğalmış. Bunun tek istisnası % 0,15 azalma tespit edilen Kuzey Afrika.

Les cinquante premières unités urbaines mondiales

Population en millions (hors migrants)

- Pays émergents (36 villes)
- Pays développés (14 villes)

KITALARA GÖRE KENTLEŞME ORANI

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ciddi bir kentleşme oranı yakalamış olan Kuzey Amerika, Avrupa ve Okyanusya'da tahminlere göre 21. yüzyılda her 10 kişiden 8'i (hatta 9'u) kentlerde yaşıyor olacak. Ancak kentleşme hızı açısından esas radikal değişim Afrika ve Asya'da gerçekleşecek.

	1950	1975	2010	2030	2050
DÜNYA	% 29	% 37,2	% 50,5	% 59	%68,7
KUZEY AMERİKA	% 63,9	% 73,8	% 82,1	% 86,7	% 90,1
GÜNEY AMERİKA	% 42	% 61,2	%79,6	% 84,9	% 88,8
AVRUPA	% 50,5	% 65,6	% 72,8	% 78,4	% 84,3
OKYANUSYA	% 62	% 71,5	% 70,2	% 73,4	% 74,8
AFRİKA	% 14,7	% 25,4	% 40	% 49,9	% 61,6
ASYA	% 16,8	% 24	% 42,2	% 52,9	% 64,6
KAYNAK: Jacques Véron, «kentleşme» maddesi, <i>Dictionnaire de démographie et des sciences de la poulation</i> , Armand Colin, Paris, 2010, s.489					

Kentlerde nüfusun hızlı ve yoğun artışına bağlı sorunlar

Kentleşme esasen demografik bir ifade olsa da, sosyal, kültürel ve ekonomik alanları da yakından ilgilendiriyor.

Özellikle 3. Dünya ülkelerinde olduğu gibi yoğun iç göç ve hızlı kentleşme çeşitli sorunlara yol açmakta.

Bunlar arasında özellikle :

- Çevre
- Konut
- Uyum
- Kirlilik
- Doğal alanların kaybolması
- Ulaşım ve trafik
- Eğitim sayılabilir.

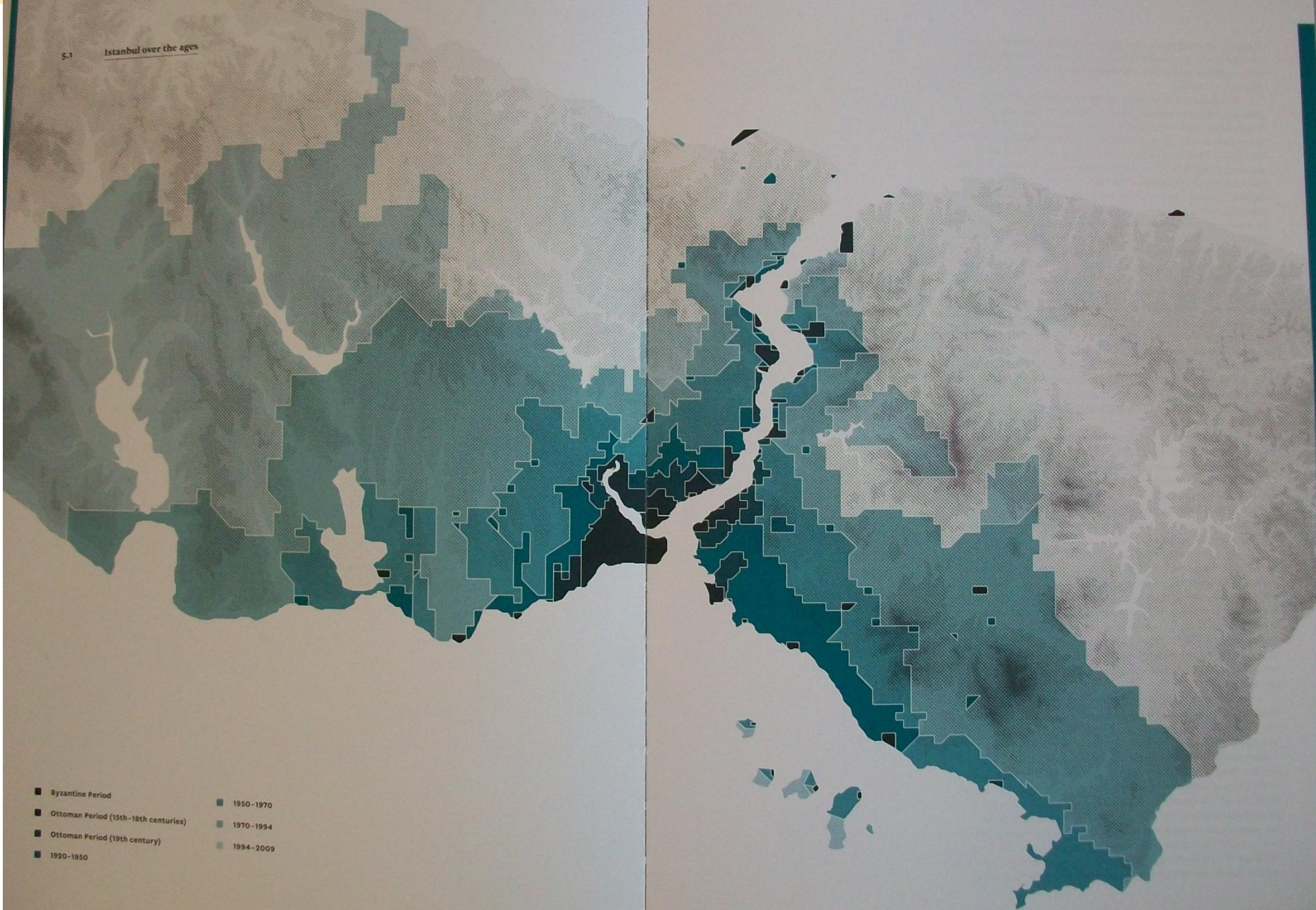
İstanbul'da da gündelik yaşamın ayrılmaz parçalarından biri olan trafik sorunu

Bir diğerkarpıcı olgu kentsel yayılma: Kentin dışa doğru genişlemesi, kentsel formun çeperlere doğru yayılması.

İstanbul'da mekânsal yayılma

(*Mapping Istanbul*, Garanti Galeri Yayınları, 2009)

Metropoller / Mega-kentler

- * Eski Yunancada ana anlamına gelen *mêtêr* ve kent anlamına gelen *polis*'ten gelen *metropol* terimi, bir coğrafi bölgedeki en büyük kentleri ifade ediyor. BM Nüfus Bürosuna göre, metropoller nüfusu bir milyonun üstündeki büyük kentlerdir.
- * Metropoller, içinde bulunduğu bölgenin merkezi yeri; çok büyük bir nüfusa sahip; ekonomik ve kültürel yönetim fonksiyonlarının toplandığı yer olarak tanımlanıyor. Pekiyi, Ankara mı, İstanbul mu? New York mu, Washington DC mi? Hangisi metropol? Neden?

3. Dünyada «patlayan kentler»
National Geographic Magazine
(NGM) gibi uluslararası dergilerin de
gündemine giriyor. Yanda, NGM
Kasım 2002 sayısında Sao Paulo,
Lagos, Bangkok ve Haydarabad'da
hızlı kentleşmenin yol açtığı tehlikeler
tartışılıyor.

Küresel Kent

1990lardan sonra şehir sosyolojisi yazınında sıkça kullanılmaya başlanan **küresel kent** veya **dünya kenti** ifadesi aşağıdaki öğelerin yoğunlaştığı kentsel merkezleri ifade etmektedir:

- * Ekonomik yönetim fonksiyonları
- * Eğitim, araştırma ve inovasyon merkezleri
- * Ulaşım ve iletişim altyapıları
- * Mal, sermaye, bilgi, insan gibi her tür akış
- * Hizmet sektörü faaliyetleri

Küresel kent kavramını öne atan sosyal bilimcilerden Saskia Sassen bu kriterleri gözönüne alarak dünyada özellikle üç kentin «küresel kent» olduğunu söylüyor: New York, Londra ve Tokyo. (Sassen 1991)

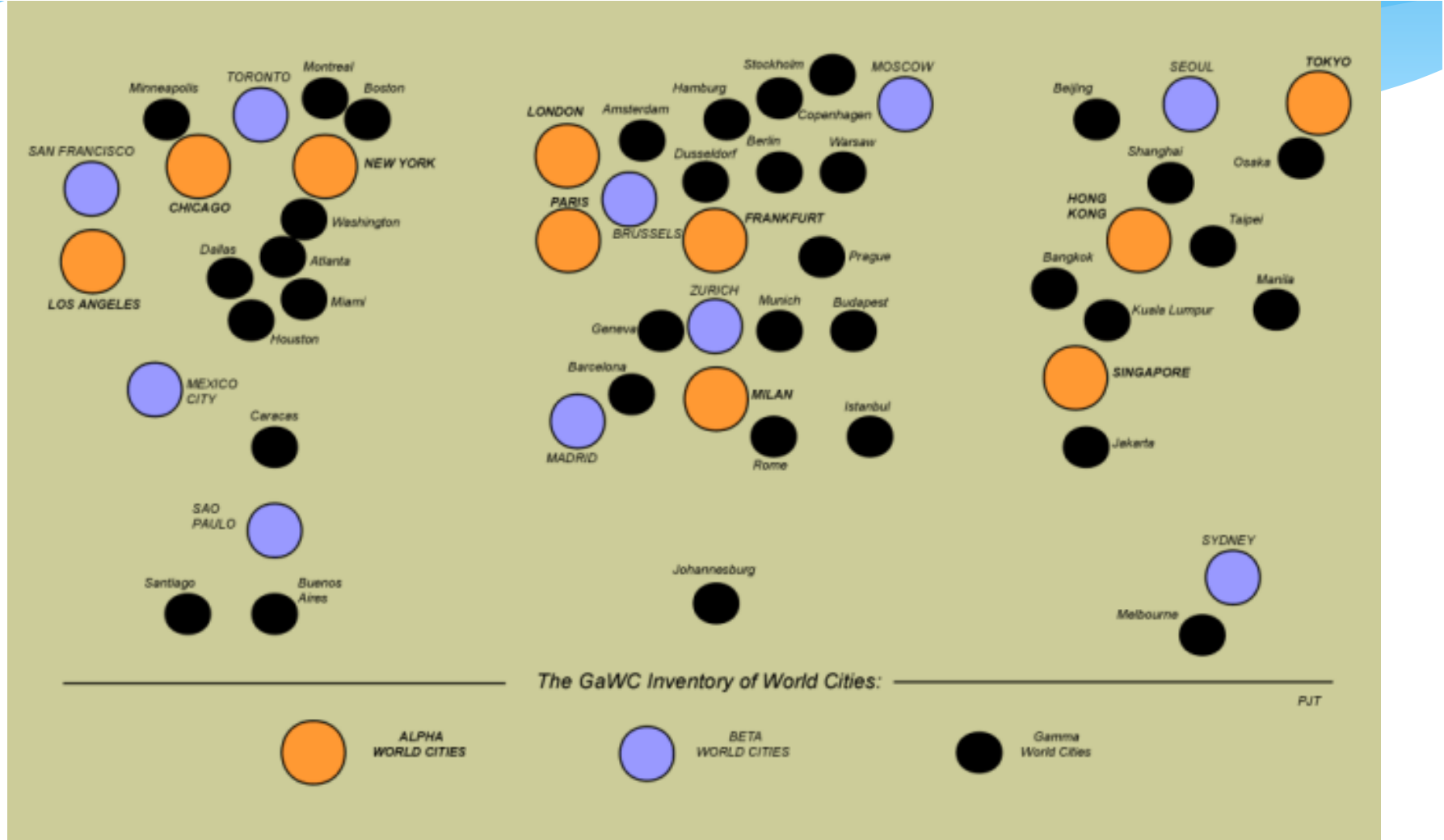
YARIŞAN KENTLER

→ Metropollerin ayrıcalıklı mekanlar olarak kutsandığı neoliberal kapitalist dünyada, kentler çeşitli akışların merkezi olmak için birbiriyle yarışıyor. Bu da hem **kentler arasında** hem de her bir kentin, ama özellikle **küresel kentlerin, kendi içinde toplumsal-mekansal ayrışma ve farklılaşmayı** hızlandırıyor.

Küresel kentler hiyerarşisi

Aşağıda 1998'de GaWC (Küreselleşme ve Dünya Kentleri İnceleme Grubu) tarafından hazırlanmış, bir kentte bulunan küresel hizmet sektörü şirketlerinin sayısına göre **kentlerin küresellik derecesini** gösteren tabloyu görüyorsunuz. **Sarı** Alfa Dünya Kentlerini, **mavi** Beta Dünya Kentlerini ve **siyah** Gama Dünya Kentlerini gösteriyor. Buna göre İstanbul Gama kentlerden biri olarak, en alt basamaktan da olsa dünya kentleri hiyerarşisine girmiş oluyor.

(Aynı grubun 2000, 2004 ve 2008 için hazırladığı grafikler için bkz. <http://www.lboro.ac.uk/gawc/gawcworlds.html>)

Köyden Kente Göç

- * Kırdan yaşayan nüfusun bir kısmının kentlere göç etmesi olarak tanımlanan köyden kente göç önemli demografik olgulardan biridir. Bu nüfus hareketi **kentleşme** olarak adlandırılan, kentlerde yaşayan nüfusun toplam ülke nüfusu içindeki oranının artmasına da yol açar.
- * Köyden kente göç sadece nüfusun yapısını değil, başka toplumsal süreçleri de etkiler: Kırsal bölgelerde hakim olan tarım ekonomisinin yerine, sanayi ve hizmetlerin başat faaliyet olduğu kentlere göç radikal bir **toplumsal değişim** kaynağıdır.
- * Dünya üzerinde pek çok ülke **20. yüzyılın ikinci yarısında** yoğun bir kentleşme süreci yaşamıştır. Örneğin Fransa'da 1954'te %40 olan kırsal nüfus oranı, 20. yy sonunda %27'ye düşmüştür.
- * Kırdan kente göç tarımdan geçinen nüfusu da doğrudan etkiler: Türkiye'de **tarım nüfusu** 2003'te %33, 2008'de %25 düzeyindeydi. Bu oran ABD'de %1,5, AB'de ise %6 seviyesinde. AB, önümüzdeki dönemde tarımda verimliliği arttırmak için tarımdan geçinen nüfus oranının daha da düşmesi gerektiğini söylüyor.

Türkiye’de Kentleşme

- * 1927’de cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımında Türkiye’de kentlerde yaşayanların oranı %24’tü. Kentleşme 1950’lere kadar çok yavaş gelişti, daha sonra kırdan kente göçlerle ivme kazandı.
- * Şevket Işık (2005) Türkiye’deki kentleşme olayının 3 temel model çevresinde geliştiğini söylüyor: Sanayileşme, turizm ve terör.
- * 1950-80 arasında, kentsel nüfus artışını etkileyen birincil faktör **sanayileşme**ydi. İstanbul, Karabük, Ereğli, Kırıkkale, Adana gibi sanayi merkezleri 1950-1980 döneminde nüfuslarını hızla arttırdı.
- * 1980 sonrasında sanayiye ek olarak iki önemli etken daha ortaya çıktı: Güney kıyılarında **turizm**, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da **şiddetlenen çatışma ortamı**.
- * Antalya, Alanya, Marmaris, Fethiye gibi merkezlerde turizm nüfus artışını tetikleyen faktör oldu. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da ise terör ve silahlı çatışma ortamı, köylerin boşaltılması ve kır nüfusunun bölge merkezlerine göç etmesine yol açtı. Özellikle 1990lı yıllarda Van, Şırnak, Diyarbakır, Hakkari gibi kent merkezleri yoğun göç aldı.

Türkiye kentlerinde nüfus artışı

	1990 sayımı	2000 sayımı	Yıllık nüfus artış hızı (%)
Toplam	22.776.700	29.833.129	26,98
İstanbul	6.629.431	8.803.468	28,35
Ankara	2.583.963	3.203.362	21,48
İzmir	1.758.780	2.232.265	23,83
Bursa	834 576	1.194.687	35,86
Adana	916.150	1.130.710	21,04
Gaziantep	603.434	853.513	34,66
Konya	513.346	742.690	36,92
Antalya	378.208	603.190	46,67
Diyarbakır	373.810	545.983	37,87

İstanbul

- 1935'te Türkiye toplam nüfusunun % 5'ine sahip olan İstanbul, bugün Türkiye nüfusunun %18'ine evsahipliği yapıyor. Yani neredeyse Türkiye'de yaşayan her beş kişiden biri İstanbul'da ikamet ediyor.
- **1935'ten 2000'e**, Türkiye'nin nüfusu **4,2 kere** artarken, İstanbul'un ki **11,3 kere** arttı.
- Bunu mümkün kılan doğumlardan ziyade, İstanbul'a yönelik iç göçlerdi.

İSTANBUL'DA NÜFUS ARTIŞ HIZI (Güzel, 1975)

1940	% 17,6
1945	% 16,3
1950	% 62,9
1955	% 45,4
1960	% 43,6
1965	% 63,2

Taşı toprağı altın İstanbul !

İSTANBUL'DA NÜFUS

1940'dan 1970'e İstanbul'da:

→ Doğum oranı: ‰ 24,2

→ Ölüm oranı: ‰ 11,6

İstanbul Nüfusunun Gelişimi

1927	680.857
1940	793.949
1950	983.041
1970	2.132.407
1990	6.629.431
2000	8.803.468
2010	13.120.596

İstanbul'da doğum oranları bu kadar düşükken, nüfus ‰ 63,2 oranında artmıştır. Bunun temel sebebi iç göçtür.

Ferhunde Özbay'ın gösterdiği üzere 1950-80 döneminde göçün ana kaynağı Karadeniz Bölgesi olmuştur (Özbay 2009).

1980 sonrası dönemde göçler açısından en dikkat çekici olgu Kürt nüfusun yaşadığı ülke içinde zorunlu göç olmuştur. Bu göçün ani, hazırlıksız ve topluca gerçekleşmesi, önceki göç hareketlerinden farklı olarak, kente yeni gelenlerin yoksuluk sarmalını kırıp, kentle bütünleşebilecekleri mekanizmalar geliştirmelerini engellemiştir. (Yılmaz 2008; Erder 1995, Işık ve Pınarcıoğlu 2001)

“Yalancı Şehirleşme” mi, Farklı Bir Bütünleşme Modeli mi?

1960 ve 70’li yıllarda başta İstanbul olmak üzere büyük kentlere göçün hızlanması ve nüfusun ani ve süratli artışı dönemin bazı sosyal bilimcileri tarafından «yalancı şehirleşme» olarak tanımlandı. Beşeri ve ekonomik coğrafyacı Erol Tümertekin bu ifadeyi ekonomik gelişme olmadan kent nüfusunun artması olarak kullanıyordu. Dönemin diğer araştırmacıları da, hızlı göçün **gecekondulaşma** ve **toplumsal bütünleşme** sorununa yol açtığını, kırsal nüfusun kentlere gelmesinin esaslı bir ekonomik ve kültürel değişim yaratamadığını (çoğu zaman hayıflanarak) dile getirdiler.

Tansı Şenyapılı 1978’de yayınlanan «Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu» adlı kitabında, iç göç olgusuna ve gecekondulaşmaya farklı bir bakış sundu. Şenyapılı gecekondu nüfusunun 3 temel işlevi olduğuna işaret ederek, gecekonducuların hem üretim süreci için pazara ucuz emek sunduklarını, hem iç piyasada kalabalık bir tüketici kesim olduklarını, hem de esneklik ve devingenlik özellikleri sayesinde pazarın etkinliğini arttırdıklarını dile getirdi. Böylece, Şenyapılı, «marjinal kesim»in, Mübeccel Kıray’ın iddialarının aksine basit bir tampon mekanizma, geçici ve mevzi bir bozulma olmadığını, Türkiye tipi sanayileşme modeli için hayati bir önem taşıdığını, bu kalkınma modelinin vazgeçilmez bir parçası olduğunu söyler.

Kaynakça ve Ek Okuma

- * Sema ERDER (1995). ‘Yeni Kentliler ve Kentin Yeni Yoksulları’ *Toplum ve Bilim*, No.66, ss.106-119
- * Sabiha GÜZEL (1975) “2000 yılında Türkiye İstanbul nüfusuna ait projeksiyonlar” *2000 Yılında İstanbul: 6.Danışma Kurulu Toplantı Bildirileri*, İTÜ Mim. Fak. Şehircilik Enst.
- * Oğuz IŞIK (1995). “1980 sonrası Türkiye’de Kent ve Kentleşme”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Yüzyıl Biterken, Cilt 12. ss.782-801
- * IŞIK, Oğuz & PINARCIOĞLU Melih (2001) *Nöbetleşe Yoksulluk: Gecekondulaşma ve Kent Yoksulları*, Sultanbeyli Örneği, İstanbul: İletişim Yayınları.
- * Şevket IŞIK (2005) «Türkiye’de Kentleşme ve Kentleşme Modelleri» *Ege Coğrafya Dergisi*, 14, ss.57-71
- * Sedat MURAT (2006) *Dünden Bugüne İstanbul’un Nüfus ve Demografik Yapısı*, İTO Yay. No. 2006-49
- * Ferhunde ÖZBAY (2009) “İstanbul’da 1950 Sonrası Nüfus Dinamikleri”, *Eski İstanbul’lular ve Yeni İstanbul’lular - 1. İstanbul Sempozyumu*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul.
- * Mustafa SÖNMEZ (1994) *Grafiklerle 1990larda İstanbul*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay.
- * Tansı ŞENYAPILI (1978), *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Yayın No.27
- * Erol TÜMERTEKİN (1981) “Nüfus Hareketleriyle İstanbul” *SİSAV İstanbul Sempozyumu*
- * Erol TÜMERTEKİN (1979) *İstanbul’da Nüfus Dağılışı*, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 2540 Coğrafya Enstitüsü Yayın No: 104, Edebiyat Fakültesi Matbaası İstanbul.
- * Bediz YILMAZ (2008) “Türkiye’de sınıf-altı: Nöbetleşe yoksulluktan, müebbet yoksulluğa” *Toplum ve Bilim*, N.113, ss.127-145.